

Причини і наслідки подорожей духовенства Східного Православ'я до Московської держави у XVI столітті

Автор у статті досліджує причини та наслідки відвідин представниками Православних Церков Сходу Московського князівства, простежує шляхи відновлення спілкування між Церквами після розриву канонічної єдності Московської митрополії з Церквою Константинополя у 1448 р.

Ключові слова: *Православний Схід, Московське царство, Антіохійський патріарх Іоаким, цар Феодор Іванович, допомога, патріарший престол.*

Здійснюючи своє спасительне служіння Помісні Православні Церкви, перебуваючи в різних країнах з різними укладами життя, перебувають у постійному єднанні і спілкуванні. Це спілкування виражається в молитві один за одного, у взаємному приношенні за богослужінням імен Предстоятелів Церков, в участі однієї Церкви у звершенні богослужіння і таїнств з іншою. Більшість представників Російської Православної Церкви невтомно звинувачуючи духовенство і прихожан Української Православної Церкви Київського Патріархату у тому, що у цієї Церкви до цього часу немає такого спілкування з Помісними Церквами світу чомусь забувають, або просто не бажають говорити про те, що і їхня (Московська – авт.) Церква 141 рік (1448 – 1589 рр.) була поза єднанням з світовим Православ'ям. Починаючи з 1448 р. Московську Православну Церкву не визнавала жодна Помісна Церква і основна причина цьому – самовільне проголошення Московською Церквою своєї автокефалії, свідомо бажаючи знищити найменшу залежність від Вселенського Константинополя. Розірвавши підпорядкування Царгородському патріарху Москва тим самим на довгі роки втратила канонічне, духовне і культурне єднання з Православним Сходом. Але потрясіння, які спіткали Царгород на початку XVI століття: підкорення земель колись величної імперії мусульманами, міжусобиці, поневіряння православних святинь, спорожніла державна і церковна казна – все це спонукало розорену Церкву шукати союзників для підтримки і допомоги у цей важкий час. Становище на православному Сході глибоко змінилося з падінням Константинополя як державної опори Православ'я. Матеріально на місце Константинополя стала Москва,

а зuboжілий Схід поступово, але рішуче до неї потягся за допомогою¹. І не дивно, адже це була єдина сильна і квітуча православна країна з якою заради власного порятунку потрібно було відновити розірвані (самою ж Москвою – *авт.*) зв'язки².

Головними джерелами, що містять інформацію про відновлення спілкування між Москвою і Православним Сходом у XVI ст., а також про першу подорож до Московського князівства патріарха зі Сходу є книги посольського наказу, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів. Частина посольських книг опубліковані в електронному варіанті, що дало змогу автору статті ними скористатись. Свідчення сучасників досліджуваних подій, які записані у книгах посольського наказу, стараннями В. І. Буганова вийшли друком у його укомплектованому збірнику «Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588 – 1594 гг.»³. Джерелом також слугує розлогий документ «О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеременя, патриарха вселенскаго». Це джерело, разом з іншими (російськими і грецькими) було надруковане і видане на початку XX ст. українським істориком О. Я. Шпаковим⁴. Окрім названої праці О. Я. Шпакова важливими є дослідження А. М. Муравйова⁵, П. Ф. Николаєвського⁶, які у своїх працях публікують важливі грамоти і договори, царські накази, детально описуючи церемонію зустрічі і прийняття Антіохійського патріарха у Москві. Невідомо звідки дослідники черпали такі деталі цих подій, але автор вважає за необхідне використати ці праці у статті, оскільки це чи не єдині дореволюційні російські історики, у яких знаходимо детальний опис досліджуваного питання. Церковно-політичне життя Церков у XVI ст. розглядає у своїй праці М. Д. Пріселков⁷ – доктор історич-

¹ Патріарх Філарет. Статті та доповіді. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2002. – Т. 4. – С. 247.

² Троицкий С. В. О церковной автокефалии // Журнал Московской Патриархии. – М., 1948. – № 7. – С. 33 – 54.

³ Буганов В. И. Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588 – 1594 гг. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1988 – 194 с.

⁴ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса : Тип. Техник, 1912. – 399 с.

⁵ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – 367 с.

⁶ Николаевский П. Ф. Сношения русских с востоком об иерархической степени московскаго патриарха // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 1, 2. – С. 245 – 267; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 369 – 406.

⁷ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Руси // Записки Историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – Ч. 108. – 584 с.

них наук, дореволюційний історик, який через свої праці зазнав численних гонінь і був засланий радянською владою до Соловецького табору особливого призначення.

Загалом, дослідники російської церковної історії ніколи не замовчували, а навпаки підкреслювали і постійно нагадували про той факт, що саме Московська Православна Церква надала значну допомогу Православному Сходу, коли той потерпав від нашествия чужинців. В той же час російські науковці (особливо радянського і сучасного періоду – *авт.*), не бажали бачити у цих зносінах основну причину відновлення канонічного зв'язку Московської Церкви з усіма Церквами Сходу і, найголовніше, уникають факту, що саме ці подорожі православного духовенства до Москви зародили в московському суспільстві ідею про утворення патріаршого престолу в столиці Московського царства. Ідея, яка втілилась в реальність буквально через 3 роки після її виникнення.

Потрібно зауважити, що і до приїзду Антіохійського патріарха, Москву (з метою отримати матеріальну допомогу – *авт.*) відвідувало багато монахів, дияконів і навіть митрополитів Сходу. Після 1448 р. представники православних Церков Близького Сходу⁸ – Олександрійської, Антіохійської та Єрусалимської, – що з 1516 – 1517 рр. були під Османським пануванням, приїжджали до Москви. Джерела говорять нам про одну із основних причин відновлення спілкування – пошуки матеріальної допомоги для виснаженого Православному Сходу⁹. Так на початку XVI ст. між представниками Московської влади і близькосхідними патріархами розпочалась активна переписка та відбувалися зустрічі між особами духовної влади. Одна з перших Церков, яка розпочала пошуки матеріальної допомоги на Московських землях, була Церква в Олександрії. Перші спроби налагодити спілкування Олександрійського Патріархату з Московією мали місце ще за патріарха Олександрійського Іоакима I Пані (бл. 1449 – 1567 рр.). У 1523 р. він направив у Москву до великого князя Василя III місію головною метою якої було отримання грошової допомоги. Приїзд до Москви за «милостинею» афонських ченців та ієрархів Православної Церкви готувало подальше зближення з православним Сходом Церкви Московської. Важливими

⁸ Термін «Схід», «Східні Церкви» запровадили ще середньовічні автори, які називали так помісні Церкви, розташовані на схід від греко-римського світу. Приблизність і умовність його очевидна, адже «Схід» виходить за географічні рамки Сходу (Стародавній Єгипет лежить у Північно-Східній Африці). Однак цей недосконалий термін прижився в церковній історичній науці (Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу / підручник. – К. : Либідь, 2006. – С. 7).

⁹ Сахаров И. П. Сказания русского народа : в 2 т. – СПб. : Тип. Сахарова, 1849. – Т. 2. – С. 144.

були зустрічі у 1582 – 1583 рр., коли до Москви приїжджав єпископ Хіландарського монастиря Григорій. На Миколин день столицю відвідав митрополит Вифлеємський Іоаким¹⁰. Були й інші відвідини Московії гостей з Православного Сходу, але про такі місії дослідники говорять лише як про такі, що відбулися і не мали ніякого політичного чи вирішального для Московської Церкви і держави характеру.

Відновлення спілкування між Церквами відбувалось не односторонньо. Не можна не враховувати і намагання Москви затвердити свій авторитет у світі. Так московський правитель Іван IV Грозний, який коронувався у 1547 р. на царство (тим самим бажаючи бути подібним Візантійським кесарям-імператорам, які на той час уже пішли з історичної сцени – *авт.*), добивався затвердження свого авторитету в православному світі. Для цього була організована місія на чолі з купцем Василем Позняковим до Близького Сходу, де він зробив величезні, але суто цільові пожертвування. Під час своєї поїздки Позняков зустрівся з митрополитом Вифлеємським Іоакимом¹¹ і патріархом Єрусалимським Германом I (1534 – 1579 рр.). У зв'язку з цим візит митрополита Іоакима (не плутати з патріархом Антіохійським Іоакимом – *авт.*) до двору Івана IV у 1582 – 1584 рр. можна розглядати як відповідь візиту від Єрусалимського Патріархату. У тому ж році в Москві побував митрополит Пульський Тимофій (він тут і помер – *авт.*)¹². Це ж саме завдання – матеріальну підтримку близькосхідного Православ'я, виконали у 1583 р. Іван Мишенін і Трифон Коробейніков, а в 1593 р. – Михайл Огарков і той же Трифон Коробейніков. Є припущення, що Трифон Коробейніков був учасником посольства Івана Грозного до Царгорода і на Афон, відправленого в 1582 р. з милостинею на спомин душі вбитого батьком царевича Івана Івановича. У 1593 – 1594 рр. Коробейніков побував у Царгороді і в Єрусалимі з дяком Михайлом Огарковим, посланим знову з милостинею у зв'язку з народженням у царя сина Феодора¹³.

¹⁰ Не плутати з патріархом Антіохійським Іоакимом.

¹¹ Збереглася згадка про конфлікт в 1578 – поч. 1579 рр. між патріархом Єрусалимським Германом, Вифлеємським митрополитом Іоакимом і ченцями лаври св. Сави; для примирення сторін до Палестини приїжджали екзархи Константинопольського та Антіохійського патріархів. Між грецькими архієреями, сербськими і грузинськими монастирями Палестини і арабською православною громадою була досягнута угода про передачу патріаршої влади від Германа до його племінника монаха Софронія, якого патріарх забрав з Стамбулу до Палестини. Висвячення нового патріарха відбулося в 1579 р.

¹² Николаевский П. Ф. Сношения русских с востоком об иерархической степени московскаго патриарха // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 1, 2. – С. 245 – 267.

¹³ Путешествия в Святую Землю: Записки русских паломников и путешественников / [Сост., предисл., справки об авторах и примечания Бориса Романова]. – М.: Лепта, 1995. – С. 38.

Це лише офіційно зареєстровані випадки відновлення спілкування між Вселенським Православ'ям і Московією. Ті місії чи посольства, які не задовольнили бажання московського царя Феодора Івановича якимось чином посприяти зрушенню з місця ідеї про утворення у Москві нового патріаршого престолу, автор у своїй статті вирішив детально не розглядати.

Важлива подія в історії Російської Православної Церкви відбулась у 1585 – 1586 рр. коли патріарх Антіохійський Іоаким V Дау¹⁴ здійснив подорож до Московії. Саме він став першим з предстоятелів Східного Православ'я, який особисто відвідав Москву. До цього патріарха Іоакима змусило важке становище його престолу, що мав великі борги. 19 травня 1586 р. чернігівський воєвода князь Петро Хворостинін¹⁵ і Миколай Коробов сповістили царя, що прийшли до Чернігова з Царгорода «с торгом греченя Юрби Киров с товарищи»¹⁶ і ті розповідали, що бачили у Львові Антіохійського патріарха Іоакима, і що він має намір їхати до московського царя. Маючи доручення від Константинопольського патріарха Іоаким здійснював свою подорож по слов'янському сході з метою збору пожертв для сплати величезних боргів свого престолу. У 1586 р. він побував у Львові, затвердив новий статут Львівського братства, дав йому широкі права і повноваження, обмеживши владу єпископа. Там він сприяв створенню братської школи¹⁷.

Старці не знали, чи поїде патріарх до Московії через Чернігів, чи через Смоленськ і просили у царя подати їм вказівки як зустрічати Антіохійського гостя. Царський указ від 21 травня 1586 р. велів, як приїде патріарх, одразу ж відпустити його в Москву. Однак Антіохійський гість тримав шлях до Москви через Смоленськ, де вже його чекали. 2 червня того ж року смоленський воєвода Андрій Шевердін в свою чергу сповіщав царя, що їде патріарх, а з ним 14 людей і 19 коней. Цар велів зустріти дорогого гостя з почестями. Статейний список оповідає, що Антіохійський патріарх Іоаким, пройшовши через Галичину і влаштувавши там церковне братство, з'явився на західному кордоні Московії, у Смоленську, і звернувся до царя Феодора Івановича з проханням про дозвіл відвідати Москву. 12 червня 1586 р. смоленські воєво-

¹⁴ Патріарх Іоаким V Дау – єпископ Антіохійської Православної Церкви, патріарх Антіохійський (25 травня 1581 р. – 7 жовтня 1592 р.).

¹⁵ Князь Петро Іванович Хворостинін (? – 1592 р.) – військовий і державний діяч, воєвода і намісник рязанський, син князя Івана Михайловича Хворостиніна.

¹⁶ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса : Тип. Техник, 1912. – С. 261.

¹⁷ Там само. – С. 262 – 263.

ди відписали, що патріарх прибув до них шостого числа. Князь Василь IV Шуйський¹⁸ відправив до кордону «для береження» дорогого гостя Юрія Тухачевського. патріарха Іоакима зустріли в Лубнах, за 12 верст¹⁹ від Смоленська. Федір Потьомкін²⁰ з боярськими дітьми, наказав слугам дати патріарху вдосталь їжі: «патріарху по 5 алтын в день, а людям – пятерым по 8 денег на день, а остальным восьми по пяти денег на день; да патріарху по два ведра квасу медвенного, а людям его пятерым по два ведра меду на день, а остальным по два ведра пива на день»²¹. Сповідуючи царя про благополучне прибуття в Смоленськ патріарха, і про те, що його відпустили в Москву в супроводі Федора Корсакова²² і двох дітей боярських, воєводи передавали царю грамоту патріарха Іоакима²³. Грамота наведена також у праці А. М. Муравйова²⁴.

Це не єдиний випадок, коли патріарх Іоаким мав зносини з Москвою і користувався милостинями московського царя. Ще Іван Грозний, дізнавшись про важке становище патріарха, послав йому бархатну соболіну шубу і «рухляди» на 200 золотих, просячи його молитов; за це Іоаким дякував царю, висловлював бажання «лично видеть царский зрак. и слушать глас его»; в знак подяки за царські дари ієрарх послав разом з благословенням частку мощей великомученика Якова Персіянина²⁵ (†421), зуб святої мучениці Анастасії²⁶ (†68) і миро, яке витікало з ікони Божої Матері²⁷.

¹⁸ Василь Іванович Шуйський – боярин і голова Московської судової палати з 1584 р. Московський цар з 1606 по 1610 рр. Син князя Івана Андрійовича Шуйського.

¹⁹ Верста – російська міра довжини, що застосовувалася до введення метричної системи і дорівнювала 500 сажням або 1,067 км.

²⁰ Федір Іларіонович Потьомкін (1566 р. – ?) – був наглядачем у литовського гінця (1569 р.), дворянином посольства до Польщі (1571 р.), зустрічав на литовському кордоні польського нунція Антонія Поссевіна (1582 р.) і був при ньому наглядачем (приставом) від кордону до Смоленська; зустрічав і був приставом польських послів.

²¹ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Руси // Записки Историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – Ч. 108. – С. 295 – 296; Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса : Тип. Техник, 1912. – С. 263.

²² Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Руси // Записки Историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – Ч. 108. – С. 295 – 299.

²³ Там само. – С. 289 – 290.

²⁴ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 170 – 172.

²⁵ Аскет з Месопотамії, що оселився в печері біля міста Осроена.

²⁶ Згідно з житієм, Анастасія була мешканкою Риму і прийняла християнство в часи проповіді апостолів Петра і Павла. За імператора Нерона була усічена мечем.

²⁷ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 96, 103.

Тепер патріарх Іоаким їхав до Москви за новими милостинями і в грамоті до царя описував в нових фарбах велич і славу Московського царства і своє давнє бажання бачити його доброту. На завершення патріарх просив царя дозволу, щоб відвідати Москву. Цар залюбки погодився на прохання. У справах церковних Московія багато століть була залежна від Східних патріархів, яких жодного разу на своїх землях ще не бачила. Хоча після падіння Константинополя сюди часто приїжджали за милостинею східні митрополити, архієпископи та інші духовні особи – приїзд патріарха Іоакима було першим випадком особистого відвідування патріархом цих земель. Не дивно, що московський уряд призначив Іоакиму цілих три почесних зустрічі: у Можайську, в селі Мамонове під Москвою і на Драгомилові при в'їзді до столиці²⁸. Цар звелів послати першу почесну зустріч, на чолі якої був боярський син Посник Костін, на зустріч Патріарху в Можайськ, і там привітати старця від його імені, запитати про його здоров'я і чи дають йому вдосталь їжі; також цар наказав з литовськими людьми, які будуть проводити патріарха, не розмовляти і про все докладно писати царю²⁹. Друга зустріч патріарха відбулась в селі Мамонове, де він повинен був чекати особливого наказу про прийом в Москві. Слугам цар наказав дізнатися про супутників Іоакима, якщо серед них будуть литовці, то сповістити царю поіменно їх список. Очевидно, що московське керівництво, не дивлячись на радість щодо приїзду патріарха, не забувала про звичайну обережність і з деяким побоюванням організували прийом великого гостя. Третя зустріч патріарха була при в'їзді до столиці на Дорогомилові, де зустрічали його боярин Іван Всеволожський з приставом. Патріарх прибув до Москви 17 червня і зупинився на Нікольському хрестці³⁰ в домі боярина і воєводи Федора Шереметьєва (бл. 1540 – бл. 1590 рр.), куди були надіслані царські дари: мед, квас і калачі³¹.

Прийом патріарха Іоакима у царському дворі відбувся 25 липня 1586 р. Цікавим є те, що Московський митрополит Діонісій і сам не побував у патріарха і нікого до нього не прислав, навіть для привітання. Статейні списки, нажаль, нічого не говорять про

²⁸ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Руси // Записки Историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – Ч. 108. – С. 291 – 363.

²⁹ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 172.

³⁰ Никольский крестец (рос.) – незвичайний топонім у Кремлі. Так називалося місце перетину Нікольської, Троїцької і Чудівської вулиць.

³¹ Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 371.

те, як провів свій час патріарх Іоаким в Москві з 17 до 25 липня 1586 р. і як ставився до патріарха московський люд; але у будь-якому разі з достатньою вірогідністю можна здогадуватись, що становище патріарха Іоакима нічим не відрізнялось від становища полоненого під пильним наглядом приставленого до нього наглядача Всеволожського³². Церемоніали подібних прийомів, перенесені з Візантії і дещо видозміненні на московському ґрунті, насправді мають велике значення. Не дивлячись на свою суху і дріб'язкову обрядовість, вони служать самим наглядним вираженням тих поглядів, яких московський двір дотримувався при життєво-важливих відносинах до того чи іншого представника, або посольства. Церемонія зустрічі патріарха Іоакима не відрізнялася такою пишністю, як було пізніше при зустрічі Константинопольського патріарха Ієремії (Траноса), можливо тому, що приїзд патріарха Іоакима був неочікуваним і першим для Московії і до нього не встигли належно підготуватися; можливу і тому, що патріарха Іоакима не вважали вищим патріархом на Сході і йому не могли надати таких почестей, які отримав пізніше патріарх Ієремія. У всякому разі приймання патріарха Іоакима відрізняється своєю урочистістю. Влітку за ним були відправлені, що видається дивним, митрополичі сани (!), які використовувались за звичаєм під час урочистої зустрічі Московського митрополита. Так, поміж багаточисельного народу патріарх на санях доїхав до палацового храму Благовіщення і йдучи повз храм ввійшов до царських палат. При вході його зустрів посольський дяк Андрій Щелкалов і провів його до підписної Золотої палати, де сидячи на троні в повному царському вбранні очікував патріарха цар Феодор Іванович, оточений боярами і окольничими³³, які були одягненні в золоті шати. Патріарх явився до царя; той піднявся з трону і зустрів його за сажень³⁴ від свого місця. Антіохійський ієрарх благословив царя, а останній поставив йому звичне питання про здоров'я і подорож. Потім царю була подана окружна грамота Царгородського патріарха Феоліпта (1585 – 1586 рр.), в якій засвідчувались потреби патріарха Іоакима³⁵. Не забарились і

³² Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса : Тип. Техник, 1912. – С. 266.

³³ Окольничий – придворний чин і посада в Московській державі з XIII до початку XVIII ст. З середини XVI ст. – другий (після боярина) думний чин Боярської думи. Окольничі очолювали накази, полки, призначалися в дипломатичні місії.

³⁴ Сажень (сяжень, саженка) – давньоруська одиниця вимірювання відстані. Один сажень дорівнював 2,1 метра.

³⁵ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 176 – 178.

дари царю Феодору від Антіохійського гостя: частка мощей апостола Ананії, Ігнатія Богоносця, великомученика Георгія і мучеників Кипріяна та Юстинії. Приймавши дари цар запропонував патріарху сісти по правій стороні від себе. Недовго посидівши, запросив його до себе на обід, а до обіду велів сходити до соборної церкви, де патріарха очікувала зустріч з Московським митрополитом і духовенством. Всі деталі цієї зустрічі, безумовно, наперед обдумані, повинні були справити на гостя сумне, прикре враження: московський митрополит – представник Церкви могутньої держави, Церкви, яка росла і збагачувалась з одної сторони, а з іншої, патріарх – вищий ієрарх, але, щоправда, являє собою Церкву пригнічену, залежну від невірних, бідну і таку, яка завжди має потребу в матеріальній допомозі і добрих дарах. Тодішній Московський митрополит «мудрий граммати́к» Діонісій, оточений синклітом духовенства, чекав патріарха в Успенському соборі в повному облаченні. На всіх сяяли золоті ризи, прикрашені перлинами, що вкотре повинне було підкреслити перед небагатим гостем благоденствуювання Православної Церкви в Московії. При вході патріарха в собор біля південних дверей відбулася перша урочиста зустріч Антіохійського ієрарха з московським духовенством; його зустрічали митрополичий боярин Андрій Плещеев, дворянин Максак Судімантов і соборний ключник Григорій. Патріарх, ввійшовши до собору, прикладався до ікон і мощей, потім пішов до амвону де стояв Московський митрополит Діонісій. Антіохійський патріарх зустрів іншого представника Церкви, який, хоч і був нижчим за ієрархічним ступенем, але в реальності мав більше прав і влади, ніж він. Митрополит Діонісій перший (!) благословив патріарха, а потім вже патріарх благословив митрополита. Такий крок Московського митрополита був прямим порушенням форми тих відносин до представників церковної ієрархії, яка здавна була встановлена на Сході. Але патріарх добре розумів своє становище в Москві і не міг багато протестувати проти такого ставлення до себе³⁶. По всій вірогідності митрополит Діонісій діяв так за наперед складеним царським наказом, тому що подібним церемонія і зустрічам завжди надавалось особливе значення і вони наперед розглядались і затверджувались вищою владою³⁷. Після описаної зустрічі патріарх Іоаким залишився в храмі,

³⁶ Греческий статейный список // Российский государственный архив древних актов / Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – С. 318 – 321.

³⁷ Таку ж саму турботу московського керівництва, щодо збереження честі московського митрополита ми побачимо при складанні церемоніалу першої зустрічі митрополита Іова з Константинопольським патріархом Ієремією.

де митрополит звершував обідню³⁸. Під час всієї служби патріарх стояв по правій стороні біля задньої колони храму. Після закінчення служби він пішов до царського двору, де в набережній підписній палаті чекав запрошення до царського столу. Обід проходив в Золотій палаті; патріарх сидів по правій стороні від царя за особливим накритим для нього столом. Після обіду він отримав царські подарунки³⁹ після чого його відпустили на подвір'я⁴⁰.

Приїзд патріарха Іоакима, його прийом у палаці і соборі – все це було підставою для поживалення у Москві між наближеними до царя людьми розмов про значення патріаршества і про необхідність його запровадження в Московській державі. Ці розмови були такі настирливі, що в самий короткий проміжок часу – менше ніж через тиждень (починаючи з в'їзду патріарха Іоакима в Москву і п'ять днів після його прийому в палаці – *авт.*) переговори царя з думою і патріархом перейшли вже до офіційних і можна припустити, що до першого липня поточного року були закінчені⁴¹. Переговори велись таємно, саме тому, що зараз лише «намацували» ґрунт, московське керівництво хотіло застрахувати себе від можливого конфузу у випадку невдачі. Саме тому в списках посольського наказу свідчень про ці переговори немає. І саме через це в кормчій Никона зовсім не говориться про приїзд патріарха Іоакима в Московію і про переговори про патріаршество; а у відомості складені при Московському патріарху Філарету внесені неправильні про це свідчення⁴².

Душею переговорів про утворення в Москві патріаршества був, очевидно, сам цар Феодор Іванович. Чи могли думки про утворення патріаршества зародились в душі царя самотійно, під впливом

³⁸ Відправа в православній церкві, яку служать у першій половині дня, до обіду.

³⁹ Патріарху Іоакиму подали: «портище (шматок тканини певного розміру) бархату венецицького, портище камки (шовкова кольорова тканина з візерунками) венецицьке, два портища камки багровые, кубок сребрян золочен двоичат сто рублев денег» (Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 321).

⁴⁰ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб.: Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 172 – 176; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 373 – 374; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1857 – Т. 7. – С. 353.

⁴¹ В актах посольського наказу ці переговори не записані, а в інших пам'ятках не зазначенні дні, коли вони проходили. Припущення про швидкий хід цих переговорів автор ґрунтує на тих обставинах, що з 1-го липня патріарх вільно висловлює свої побажання і прохання, ним охоче їх задовольняють і відразу ж відпускають його на Схід (Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 375).

⁴² Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 377; Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса: Тип. Техник, 1912. – С. 271.

його благочестивого настрою, любові до храму і служби, і під впливом уже давно утверджених в Москві ідей про Московське царство, як єдиний і головний центр Православ'я, яке повинне доповнюватися у своїй силі та красі титулами царя і патріарха? Чи ця думка про патріаршество з'явилася у царя під впливом навіювань сторонніх осіб, що оточували царя? Дати позитивну чи негативну відповідь на ці питання неможливо, позаяк немає ніяких історичних свідчень. Немає сумнівів, що благочестя царя було щирим і в своєму відношенні до представників Церкви він не був прихильником поглядів свого батька Івана Грозного. Це був чи не єдиний російський правитель, який щиро вірив в Бога, молився по декілька разів на день, читав раннє і вечірнє правило і понад усе полюбляв богослужіння. Це ж про нього говорили його сучасники, що краще було б йому бути не царем, а ченцем. З цієї сторони немає причин відкидати, що думка про патріаршество в Москві могла зародитися сама собою. Очевидно і те, що в своїх розпорядженнях цар діяв за згодою і погодженням боярської думи, а особливо під впливом співправителя Бориса Годунова. Оскільки пропозиція царя щодо утворення Московського патріаршого престолу була зроблена після особистих попередніх переговорів з наближеними особами і являла собою тільки дотримання формальності для складання остаточного рішення про можливість почати переговори з патріархом, то в прийнятті царської пропозиції не було ніякого сумніву.

На засіданні царя з боярами було визначено відправитися до патріарха Іоакима Борису Годунову, щоб той передав йому царську волю і рішення боярської думи про бажання мати свого патріарха. Годунов їздив до патріарха Іоакима і передав йому дослівно ті слова, які цар виголосив на таємному засіданні боярської думи⁴³. Зміст повідомлення був наступним: цар Феодор Іванович, коротко описавши історію відносин Московських митрополитів до Константинопольських патріархів, говорив, що за погодженням Східних патріархів Московських митрополитів почали обирати Собором московських єпископів⁴⁴, що тепер, коли Божою ласкою вдалося «видети к себе пришествие» Антіохійського патріарха, варто було поговорити з ним щодо утворення

⁴³ О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеремея, патриарха вселенского // Государственный Исторический музей. Московская Синодальная библиотека; Рукописный сборник втор. полов. XVII в. – № 703. – С. 72 – 76; Грамота патриарха Антиохийскаго Иоакима царю Феодору Иоановичу // Российский государственный архив древних актов. – Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – С. 289 – 295.

⁴⁴ Знаємо, що цього «совета» насправді не було – Московська Церква стала фактично автокефальною проти волі Східних патріархів.

Патріаршого престолу в Москві. Цар просив патріарха: «чтобы ты о том посоветовал с преосвященным святейшим вселенским патриархом Иеремеем Цареградским⁴⁵, а пресвятейший бы патриарх Иереми посоветовал о таком великомъ деле с вами со всеми патриархи и со архиепископы и епископы и со архимандриты и со игумены и со всем освященным собором да и во святую бы гору и в синайскую о том обослалися чтобы дал Бог такое великое дело в нашем в российскомъ государстве устроилося ко благочестию веры христианския, а помысля бы о том нам объявили как тому делу пригоже состоятися»⁴⁶. У відповідь на ці слова патріарх Іоаким дякував царю за милостиню, яку той подає пригнобленим християнам Сходу, схвалив думку про впровадження в Москві патріаршества і обіцяв радитись про це з іншими патріархами і додав, що справа ця велика і «всього священного Собора», а йому без цього зібрання зробити цю справу неможливо. Ці слова були передані царю і він нагородив патріарха багатими дарами і наказав йому готуватися до від'їзду з Москви⁴⁷.

У перший день липня патріарх Іоаким просив дозволу відвідати відомі московські монастирі⁴⁸. 4 липня 1586 р. він був у Чудівському монастирі, а 8-го липня в Троїце-Сергієвій лаврі. В кожному з них був зустрінутий з почестями і отримав дари. 17-го липня патріарх Іоаким знову був прийнятий у царському палаці на прощальній аудієнції, на якій отримав чергові царські подарунки⁴⁹. Поклонившись царю, патріарх з його дозволу зайшов до Благовіщенського та Архангельського соборів, в яких придворне

⁴⁵ В синодальному рукописі патріархом Царгородським названий Ієремія, але він після другого возведення на Константинопольську кафедру у 1584 р. знову був скинутий з Патріаршого престолу і пробув 4 роки у в'язниці, а на його місці патріархом тоді був Феоліпт. Цар, приймаючи у Москві патріарха Іоакима, отримав грамоту від патріарха Феоліпта і коли вже випроводжав Іоакима з Москви, через нього передав грамота на ім'я того ж Феоліпта патріарха Константинопольського.

⁴⁶ Греческий статейный список // Российский государственный архив древних актов / Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – С. 71; Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса : Тип. Техник, 1912. – С. 269 – 270.

⁴⁷ О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеремея, патриарха вселенскаго // Государственный Исторический музей. Московская Синодальная библиотека; Рукописный сборник втор. полов. XVII в. – № 703. – С. 74 – 76; Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 177 – 178

⁴⁸ В записках відмічено: патріарх просив, щоб цар дозволив йому побувати в Чудовому і в Сергієвій лаврі (Греческий статейный список // Российский государственный архив древних актов / Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – С. 333 – 340).

⁴⁹ Цар подав патріарху на прощання два полотна бархату і атласу Венеціанського, камку, сорок соболів, срібну чашу за 25 рублів і 40 рублів грошіма.

духовенство служило для нього молебень. В Успенському соборі патріарх не був і в актах немає свідчень, що він прощався з митрополитом Діонісієм, можливо через те, що був незадоволений першою зустріччю з ним. 11-го серпня патріарх Антіохійський Іоаким покинув Москву і поїхав до Чернігова. Його проводжав пристав Всеволожський і боярські діти. З Брянська кораблем патріарх був відправлений додому. Його супроводжував піддячний⁵⁰ Михаїл Огарков, який віз патріарху Олександрійському та Єрусалимському царську милостиню і грамоти. Грамоти передані царем на Схід надруковані у праці А. М. Муравйова⁵¹. В цих грамотах перераховувались царські подарунки на Схід і зовсім не згадувалось бажання царя мати свого патріарха у Москві. Це прохання повинні були передати Східним патріархам на словах як патріарх Іоаким, так і супроводжуючий його царський посланець⁵². Також цар Федор Іванович наказав посланцям, щоб після отримання милостині ті сповістили царя грамотою з відповідною новиною⁵³.

Близько року пройшло в Москві в нестерпному очікуванні звістки зі Сходу про те, як поставляться патріархи до царської пропозиції. Тільки в червні 1587 р. прибув до Москви посланець зі Сходу грек Микола, який розказав дяку Андрію Щелкалову, що він відправлений з Царгорода патріархами Константинопольським і Антіохійським, що з ним послані патріарші грамоти про милостиню, і що патріархи дали йому наказ на словах передати царю відповідь щодо його прохання про утворення патріаршества в Московії: «Цареградский и Антиохийский патриархи соборовав послали по Иерусалимского и по Александрийского патриарховъ, и велели им быти в Цареграде, и о том деле соборовать хотят, что государь приказывал; и с собору хотят прислати патриарха Иерусалимского и с ним о том наказать, как соборовать и патриарха учинить»⁵⁴. Згодом, після приїзду грека Миколая сталися зміни в ієрархії Москви і Константинополя. Московський митрополит Діонісій через протидію планам Бориса Годунова був обвинувачений, скинутий з митрополичої кафедри і відправлений в Новгородський монастир і там ув'язнений. Через два місяці місце митрополита Діонісія за-

⁵⁰ В Росії з XVI ст. до початку XVIII ст. – писар, вів справу наказової канцелярії, помічник дяка.

⁵¹ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 179 – 182.

⁵² Там само. – С. 180.

⁵³ Греческий статейный список // Российский государственный архив древних актов / Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – С. 333 – 363.

⁵⁴ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 184.

йняв Іов, який раніше був архієпископом Ростовським. В Константинополі патріарх Феоліпт, який раніше підступом успішно скинув патріарха Ієремію II⁵⁵ з кафедри і зайняв його місце, в 1587 р. сам був зведений з неї турецьким султаном і на першопрестольну кафедру, втретє, після чотирирічного заслання, знову зійшов Ієремія.

Отже, саме цим двом особам: царю Феодору Івановичу і Царгородському Патріарху Ієремії судилося прийняти активну участь в процесі творення патріаршого престолу в Москві⁵⁶, ідея утворення якого виникла скоріш за все під час відвідин Московських земель першим ієрархом зі Сходу Антіохійським патріархом Іоакимом у 1586 р. Цілком можливо, що час невизнання Московської Православної Церкви міг розтягнутись набагато більше років (аніж 141 рік – *авт.*), якби не ця подорож Антіохійського патріарха. Його поява на московських землях на яких ще ніколи не стояла нога патріарха зародила в головах московської знаті ідею про необхідність утворення свого власного патріархату. Визнання усіма православними ієрархами правомірності цього акту, відповідно означало б і визнання незалежності Московської Православної Церкви. Саме тому початок відвідин Московських земель православним патріархом зі Сходу спонукало промосковську владу діяти рішуче і впевненіше, а єпископів Сходу – кардинально змінити свій колишній начальницький погляд на Московію і її Церкву. До Москви зі Сходу надсилались уже не накази, але жалібні листи про милостиню, в яких, бажаючи подіяти на почуття московського керівництва і народу, в яскравих барвах описувалось їх важке становище і перебільшено змальовувалось значення Московського царства: Московського правителя величали всіма високими іменами: «вторым Константином», «единым правым государем, самодержцем всего христианского мира, христианским солнцем, освещающим всю вселеную»⁵⁷, називали себе його богомольцями⁵⁸, а його «своим государем»⁵⁹; молили Бога, «да укрепит царство его и возвысит руку его, да избавит им повсюду все христианские роды от скверных варвар, сыроядцев и страшных язычников, агарян», і «да подаст ему Господь Бог наследие царя

⁵⁵ Роки патріаршества: 1572 – 1579 pp., 1580 – 1584 pp. і 1587 – 1595 pp.

⁵⁶ Lorens B. Stauropigia lwowska jako wzorzec organizacyjno-prawny dla bractw cerkiewnych na pograniczu etnicznym polsko – ruskim w XVI – XVIII wieku // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво : Матеріали III Міжнародної наукової конференції / [під. ред. митроп. Львівського і Сокальського Димитрія (Рудюка), прот. Ярослав Ощудляк та ін.]. – Львів : [Львівська православна богословська академія], 2011. – С. 20 – 27.

⁵⁷ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 62 – 63.

⁵⁸ Там само. – С. 61.

⁵⁹ Там само. – С. 89.

Константина»⁶⁰. Доручаючи себе в повне підпорядкуванню Московському царю, першосвятителі Сходу просили його, зокрема, бути ктитором⁶¹ Церкви Царгородської⁶², Єрусалимської⁶³, Олександрійської⁶⁴; такі ж послання він отримував з Афону⁶⁵. Цікаво, що з проханням про допомогу Східні патріархи звертались і до московських митрополитів і єпископів. В цих проханнях також вихваляли останніх, приписували їм такі титули, які повністю перебільшували значення митрополита і прирівнювали його владу до влади патріаршої. Такі лестощі не могли не подобатись московському керівництву, яке щедро обдаровувало «просящих» матеріальною допомогою. Як бачимо, Східні ієрархи готові були не лише визнати автокефалію Московської Православної Церкви, але й благословити на довгі роки служіння Московського патріарха. Питання матеріальної допомоги і необхідність сплачувати данину мусульманському султану, який поневолив християнські святині, були для Православною Сходу куди важливішою проблемою, аніж дати згоду на прохання московського царя висвятити для його Церкви власного патріарха.

Автор у статті ніяким чином не прагне засудити дії московської владної верхівки і Східних ієрархів у справі запровадження патріаршества в Московському царстві, адже потрібно з розумінням віднестись до обставин і ситуації у якій перебувала Московська митрополія, Константинопольський та інші Патріархати Сходу у XV – XVI стт. Водночас, Московський Патріархат не має історичного і просто морального права забувати за яких обставин отримав власне визнання зі сторони світового Православ'я і якими методами таки добився мати «во главі» Церкви свого Патріарха. Знову і знову бачачи скалку в оці брата свого (УПЦ Київського Патріархату – *атв.*) Московська Патріархія забуває про колоду у власному оці (Лк. 6, 42), адже шлях до визнання Вселенською Церквою автокефалії Московської Церкви був суперечливим, тернистим і довготривалим. А от першопричиною зародження і втілення ідеї про утворення Московського Патріархату, стали війни, поневіряння святинь на Православному Сході і, як наслідок, вимушені поїздки на північ, до Москви, за милостинею її духовенства. Історія – вчителька життя. Знаючи її, не виникає сумні-

⁶⁰ Там само. – С. 150 – 151.

⁶¹ Ктитор (від грец. κτίτωρ – «будівничий», «засновник») – особа, на кошти якої збудовано або заново вбрано (іконами, фресками) православний храм чи монастир.

⁶² Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – С. 111 – 112.

⁶³ Там само. – С. 59.

⁶⁴ Там само. – С. 156.

⁶⁵ Там само. – С. 62.

ву, що і Російсько-Українська війна на Сході України уже поклала початок об'єднанню усіх гілок Православних Церков у Єдину Помісну Українську Православну Церкву і її подальше визнання Вселенським Патріархом.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / переклад Патріарха Філарета (Денисенка). – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – 1408 + VIII с.
2. Буганов В. И. Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588 – 1594 гг.». – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1988 – 194 с.
3. Грамота патриарха Антиохийского Иоакима царю Феодору Иоановичу // Российский государственный архив древних актов. – Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – С. 289 – 295.
4. Греческий статейный список // Российский государственный архив древних актов / Ф. 52: Сношения России с Грецией (православными иерархами и монастырями). – Кн. 2. – 514 с.
5. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу / підручник. – К. : Либідь, 2006. – 592 с.
6. Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб. : Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – 367 с.
7. Николаевский П. Ф. Сношения русских с востоком об иерархической степени московского патриарха // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 1, 2. – С. 245 – 267.
8. Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9/10. – С. 369 – 406.
9. О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеременя, патриарха вселенского // Государственный Исторический музей. Московская Синодальная библиотека; Рукописный сборник втор. полов. XVII в. – № 703. – С. 72 – 76.
10. Патріарх Філарет. Статті та доповіді. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2002. – Т. 4. – 583 с.
11. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Руси // Записки Историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – Ч. 108. – 584 с.
12. Путешествия в Святую Землю: Записки русских паломников и путешественников / [Сост., предисл., справки об авторах и примечания Бориса Романова]. – М. : Лепта, 1995. – 256 с.
13. Сахаров И. П. Сказания русского народа : в 2 т. – СПб. : Тип. Сахарова, 1849. – Т. 2. – 344 с.
14. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1857 – Т. 7. – 450 с.
15. Троицкий С. В. О церковной автокефалии // Журнал Московской Патриархии. – М., 1948. – № 7. – С. 33 – 54.
16. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса : Тип. Техник, 1912. – 399 с.
17. Lorens V. Staurópigia lwowska jako wzorzec organizacyjno-prawny dla bractw cerkiewnych na pograniczu etnicznym polsko – ruskim w XVI – XVIII wieku // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво : Матеріали III Міжнародної наукової конференції / [під ред. митроп. Львівського і Сокальського Димитрія (Рудюка), прот. Ярослав Ощудляк та ін.]. – Львів : [Львівська православна богословська академія], 2011. – С. 20 – 27.